

Over Richteren en computers

Klaas Spronk

(samenvatting in de kantlijn:) Op 10 november jl. promoveerde Piet van Midden op een proefschrift getiteld "Broederschap en koningschap. Een onderzoek naar de betekenis van Gideon en Abimelek in het boek Richteren" (Shaker Publishing, Maastricht). De daarin gepresenteerde uitleg van Richteren 6-9 is gebaseerd op een analyse van de tekst met behulp van de computer. Klaas Spronk, onder meer docent Oude Testament aan de VU in Amsterdam en de Theologische Universiteit in Kampen, bespreekt deze studie en gaat daarbij vooral in op de mogelijkheden van de computer bij de exegese.

Op het eerste gezicht lijkt het een vreemde combinatie: Richteren en computers (in het Duits zou het mooier klinken: "Richter und Rechner"). Misschien dat een enkele lezer hier denkt aan computerspelletjes. Vooral Simson zou namelijk goed kunnen figureren in gewelddadige spellen zoals "Mortal Combat". Maar bij mijn weten is hij nog niet ontdekt door de programmeurs. Gelukkig maar. Het gaat hier om het wat meer serieuze en opbouwende gebruik van de computer bij de exegese. In het septembernummer van dit tijdschrift (6e jaargang nr.6) gaf Frans van Segbroeck een overzicht van de hulpmiddelen die de bijbellezer ter beschikking staan (blz. 10-11). Daarbij liet hij de computer buiten beschouwing. Inmiddels is dat apparaat echter al niet meer weg te denken van het bureau van de meeste exegeten. En velen van hen gebruiken het niet alleen als tekstverwerker (waarmee je ook eenvoudig Hebreeuws en Grieks kunt schrijven) maar hebben ook tal van andere zinvolle toepassingen ontdekt.¹ Bij de bijbelstudie gaat het dan in de eerste plaats om de geweldige mogelijkheden die de computer biedt als concordantie.

Computerconcordanties

Ik kan mij nog de tijd herinneren dat ik als student-assistent veel tijd doorbracht gebogen over twee naast elkaar open geslagen concordanties, op zoek naar woordparen: links de lijst met teksten met het ene woord, rechts de lijst met het andere woord. Tegenwoordig geef ik op de computer een soortgelijke zoekopdracht in door de twee woorden naast elkaar in te typen en binnen een ogenblik staat het resultaat op het scherm. En ik hoef niet bang te zijn dat er iets over het hoofd is gezien. Een veelgebruikt en relatief goedkoop (f 149,-) programma is de Online Bijbel. Onlangs verscheen hiervan een nieuwe editie (DeLuxe '99; uitgeverij Importantia, Dordrecht). Via deze CD-rom heeft men de beschikking over vele vertalingen met daarbij ook nog allerlei (weliswaar tamelijk gedateerde, orthodoxe) commentaren en andere teksten (van Flavius Josephus tot Henk Binnendijk) en verleidelijk mooie plaatjes en kaarten.

Voor het serieuze concordantiewerk moet men met de grondtekst (Hebreeuws en Grieks) kunnen werken. De mogelijkheden van de Online Bijbel zijn wat dit betreft beperkt en kan men beter terecht bij andere, wat duurdere (ca. f 450,-) programma's als Bible Windows² en Bible Works for Windows³. Werken met dit soort programma's (onder Windows) is verrukkelijk. Het is erg makkelijk,

¹ Een goede hulp hierbij is het tijdschrift "Return: interconfessioneel vakblad voor computergebruik in kerkenwerk en godsdienstonderwijs" (Narratio, Gorinchem). Ook op het internet is hierover veel informatie beschikbaar. Een goed begin is hier de website "Computereinsatz in der Exegese" (<http://www.ktf.uni-passau.de/bibel>) of "Resource Pages for Biblical Studies" (www.hivolda.no/asf/kkf/rel-stud.html).

² Uitgegeven door Silver Mountain Software, Cedar Hill, Texas, USA; voor meer informatie kan men terecht op hun website: www.silvermnt.com.

³ Uitgegeven door Hermeneutika. Computer Bible Research Software, Big Fork, Montana, USA (internet

omdat men bijvoorbeeld heel snel informatie kan krijgen over bepaalde woorden in het Grieks of het Hebreeuws of omdat men de grondtekst, inclusief vocalisatie en accenten, in een tekstverwerker kan opnemen. Belangrijker is dat men de beschikking heeft over bijzonder veel mogelijkheden om de tekst te onderzoeken, omdat de op de computer ingevoerde bijbeltekst ook alle grammaticale gegevens bevat. Zo kan men dus bijvoorbeeld zoeken naar (de combinatie van) bepaalde werkwoordsvormen in een bepaalde volgorde binnen een zelf te bepalen aantal aaneengesloten verzen. Dat is een geweldig goede ondersteuning van de exegese volgens het klassieke principe dat de beste uitleg van de bijbel te vinden is in de bijbel zelf (*scriptura sua interpres*), door schrift met schrift te vergelijken.

Quest 2

Nu konden we voor een dergelijke computerconcordantie sinds 1992 ook al dichterbij huis terecht. Toen werd namelijk door het N.B.G. het programma Quest uitgebracht. Het resultaat van noeste arbeid aan de VU van een groep "alpha-informatici" onder leiding van Eep Talstra, in samenwerking met geleerden uit de USA en Duitsland. Van de verwende moderne computergebruiker vraagt dit programma echter wel meer dan hij/zij tegenwoordig gewend is. Men moet even wat nadenken om een zoekopdracht goed te formuleren. Dat kost tijd. En als een computergebruiker ergens een hekel aan heeft, is dat het wel. Inmiddels wordt er echter hard gewerkt aan Quest 2, waarin men ook wat dit betreft op de wenken wordt bediend.⁴

Belangrijker dan het bedieningsgemak is het feit dat men nu een stap verder gaat. Tot op heden beperken de computerconcordanties zich tot woorden in hun verschillende vormen. In Amsterdam en Greifswald wordt hard gewerkt aan de mogelijkheid om inzicht te krijgen in de relatie tussen zinnen en zinsdelen. Als lezer leg je de verbanden tussen de zinsdelen automatisch, maar de combinaties zijn niet altijd vanzelfsprekend. Dat blijkt vooral ook als je een tekst gaat vertalen. Neem nu de Hebreeuwse bijbel. In verhalende teksten staan de zinnen doorgaans naast elkaar, slechts verbonden door het woordje *we*. Wil je dat overzetten in goed Nederlands, dan kom je er niet door dat steeds met "en" weer te geven. Soms gaat het bijvoorbeeld overduidelijk om tegengestelde beweringen en moet je in het Nederlands de zinnen verbinden met "maar". Soms is het beter om het voegwoord helemaal weg te laten. Ook bij andere voegwoorden, zoals het Hebreeuwse *ki*, kom je voor dit soort vragen te staan. Soms betekent het "want", een andere keer "indien" en soms "hoewel". Vaak voel je wel aan hoe de relatie tussen de zinnen is, maar ons gevoel kan ons ook bedriegen. Kunnen wij nu nog aanvoelen wat de auteur zo lang geleden in de tekst heeft willen leggen? Dat is een vraag die ook opkomt bij de historisch-kritische analyse van de tekst. Daarbij gaat men uit van spanningen en oneffenheden in de tekst, die zouden kunnen wijzen op latere bewerking.

De computer kan ons helpen om wat preciezer naar de tekst te kijken op grond van ervaringen met eerder vastgestelde patronen in de manier waarop zinnen met elkaar worden verbonden. Een groot aantal elementen speelt daarbij een rol: de soort van de zin (nominaal of verbaal); de gebruikte werkwoordsvormen; overeenkomsten in persoon, aantal enz.; bepaalde woorden en constructies die als een markering kunnen functioneren enz. De computer kan helpen om het overzicht te houden over al die gegevens en om op grond daarvan de waarschijnlijkheid van bepaalde verbanden aan te geven. Gaandeweg ontstaat er een steeds duidelijker beeld van de manier waarop in de Hebreeuwse bijbel de zinsdelen met elkaar verbonden (kunnen) worden. Terwijl in de eerder genoemde computerconcordanties bij elk woord grammaticale informatie gegeven wordt, zal in "Quest 2" het nodige te vinden zijn over de relatie tussen die woorden. Wat dat allemaal opleveren kan wordt geïllustreerd in de dissertatie van Piet van Midden (promotor: prof. Karel Deurloo; co-promotor: prof. Eep Talstra).

Van syntaxis naar kinderverhaal

Het boek begint na een wat plichtmatig overzicht van het onderzoek en een (wel erg beknopte) verantwoording van de methode met een heel goede vertaling van Richteren 6-9. De nadruk ligt daarbij op de goede weergave van het Hebreeuws en wat minder op het streven naar goed Nederlands. Maar alleen al deze precieze en degelijk onderbouwde vertaling maakt dit boek de moeite waard. Hopelijk is het op tijd om invloed uit te oefenen op de Nieuwe Bijbelvertaling.

Dan volgt de syntactische analyse op grond van het hierboven beschreven onderzoek met behulp van de computer. Dat onderzoek resulteerde in een weergave van de tekst waarbij de hiërarchie van de zinsdelen is aangegeven: door het steeds verder laten inspringen van de tekst is in één oogopslag duidelijk hoe de relatie van de zinnen is. Zo wordt duidelijk welke zinnen van welke afhankelijk zijn. Het vervolg van de studie zou men kunnen beschouwen als een poging om te laten

⁴ Zie voor meer informatie W.-D. Syring, "QUEST 2 - Computergestützte Philologie und Exegese," *Zeitschrift für Althebraistik* 11 (1998), 85-89. Volgens dit bericht is dit najaar de laatste testfase (Beta-versie) al begonnen.

zien hoe zinvol het is om de tekst op deze manier, heel secuur, te beschrijven. Daarbij wordt steeds een stap verder gezet: van de beschrijving van de syntaxis naar een analyse van de structuur. Vervolgens wordt in de exegese getoond hoezeer dit alles doorwerkt bij de uitleg van de tekst, van de kleinste details tot de grote lijn in heel het boek. Naar dit laatste verwijst de titel van het boek. Het gaat om een voorbeeldig stuk bijbelse theologie onder de noemer van broederschap en koningschap. De verhalen in het boek Richteren moet men lezen als inleiding op de komst van de ideale koning, namelijk David. In Richteren gaat het over de steeds minder wordende gevoelens van broederschap. Het koningschap van Abimelek gaat ook ten koste van de broederschap en mislukt. Het goede van het latere koningschap van David zal juist zijn dat het verbroedert.

Als laatste stap wordt een poging gedaan om aan te geven hoe één en ander nog invloed zou moeten hebben in de manier waarop je het verhaal van Gideon en zijn zoon Abimelek vertelt aan kinderen. Zo wordt de hele weg van de uitleg van een bijbeltekst bewandeld. Een moedige en verhelderende onderneming. Het is een welkome aanvulling op veel technisch en voor velen vrijwel onnavolgbaar exegetisch detailwerk. Men kan het zien als een experiment waarin wordt uitgetoetst of al dat gezwoeg met de computer nog wat oplevert voor de uitleg voor de bijbel.

Het boek zelf is in de eerste plaats een goede bijdrage aan de uitleg van Richt. 6-9 en aan de bijbelse theologie vanwege de belangrijke nieuwe inzichten wat betreft de boodschap van heel het boek Richteren. Wat betreft de methodische verantwoording is het wat mager (dat was ook de belangrijkste kritiek bij de promotie). Van Midden merkt op dat de bijbelschrijver een voorkeur blijkt te hebben voor drie- en zeventallen. Iets dergelijks lijkt bij hem wat betreft het drietal ook het geval te zijn. Zijn boek laat zich in drie delen uiteen leggen. Het eerste deel beschrijft de tekortkomingen van het tot dusver verrichte onderzoek (met zou dit "de ellende" kunnen noemen). Vervolgens komt hij met de nieuwe benadering van de met de computer ondersteunde syntactische analyse (als een soort "verlossing"). Verreweg het grootste deel wordt daarna in beslag genomen door het (in "dankbaarheid") weergeven van alles wat dit oplevert voor de uitleg. Aan de collega's had wat meer recht gedaan kunnen worden. Zo slecht was het eerdere onderzoek nu ook weer niet. De lezer zou zijn geholpen met wat meer inzicht in de manier waarop de hier voorgestelde "verlossing" nu werkt. Hopelijk biedt dit artikel hieraan een bescheiden bijdrage. Het is geschreven vanuit een grote waardering voor de studie van Piet van Midden als stimulans voor het doorvertellen van de mooie verhalen, het gedegen bijbelonderzoek dat daaraan vooraf gaat en het gebruik van de computer daarbij.